

ТРАДИЦІЇ НАЙМЕНУВАННЯ УКРАЇНИ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ НІМЕЦЬКОЇ ТА АВСТРИЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У статті проаналізовано українські топоніми у романах письменників Г. Белля, Й. Рота, К. - Е. Францоza. Розглядаються традиції іменування українських територій і етносу у німецькій мові із середини ХІХ ст. до середини ХХ ст., а також графічне оформлення українських топонімів у різний історичний час. З'ясовано особливості використання кожним автором топонімної лексики у канві художнього твору.

Ключові слова: українська топонімія, топонім, топонімний простір, історична ономастика.

Наталія Бияк. ТРАДИЦИИ НАЗЫВАНИЯ УКРАИНЫ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НЕМЕЦКОЙ И АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

В статье проанализированы украинские топонимы в романах писателей Г. Белля, Й. Рота, К. - Э. Францоza. Рассматриваются традиции именованя украинских территорий и этноса в немецком языке начиная с середины ХІХ ст. до середины ХХ ст., а также особенности графической формы украинских топонимов в разное историческое время. Исследованы особенности использования каждым автором топонимов и их производных в художественном произведении.

Ключевые слова: украинская топонимия, топоним, топонимическое пространство, историческая ономастика.

Natalija Byjak. TRADITIONS OF NAMING UKRAINE IN GERMAN (BASED ON THE GERMAN AND AUSTRIAN LITERARY WORKS)

The article analyses Ukrainian toponymicon in the novels of German-speaking writers H. Böll, K. E. Franzos, J. Roth. The author considers the traditions of naming of the Ukrainian territories and ethnos in German from the mid-19th to the mid-20th century and features of graphic design of the Ukrainian toponyms in different periods of history. The paper reveals peculiarities of the toponymic vocabulary usage typical for certain authors within the canvas of the novels.

Key words: Ukrainian toponymy, toponym, toponymic space, historical onomastics.

Друга за чисельністю група онімів – топоніми – займають особливе місце у канві художнього твору, адже «кожна подія, хоч не значна, а тим більше значна, відбувається... на певній точці у просторі» [6, с. 6]. Як і вся пропріальна лексика, топоніми підпорядковані загальним законам художнього контексту, експресивно та стилістично насичені, «створюють просторову домінанту художнього тексту» [5, с. 114]. Топоніми в художньому творі стають об'єктом дослідження з точки зору їх функцій у тексті, стилістичного навантаження тощо. Вітчизняні мовознавці розглянули різні аспекти вияву топонімів у художньому тексті загалом та у творчості окремих письменників (Е. В. Боева, Ю. О. Карпенко, В. М. Калінкін, Ю. В. Лінчицька, Г. П. Лукаш, М. Р. Мельник, О. О. Усова), у різних жанрах – поезії, драматургії, історичних романах (Т. І. Крупеньова, І. В. Хлестун).

Метою статті є дослідження традицій використання реальних українських топонімів, зокрема на позначення назви України, у австрійській та німецькій літературі. Матеріалом послужили твори німецького письменника Генріха Белля (1917–1985) та двох австрійських письменників з Галичини Карла-Еміля Францоza (1848–1904) і Йозефа Рота (1894–1939) [7–11]. Обидва австрійські письменники народились у Галичині, і, хоча росли в єврейських сім'ях, спілкувались з українцями, навчались у місцевих школах, а згодом у гімназіях, опанували українську мову. Топоніміка цього регіону загалом, і українська топоніміка зокрема, була їм добре знайома. Один із аналізованих нами романів Йозефа Рота «Марш Радецького» (1932) увійшов до укладеного німецьким літературним критиком Марселем Райх-Раніцьким списку 20 найкращих творів, які написані німецькою мовою. Нобелівський лауреат у галузі літератури

Генріх Белль у роки Другої світової війни у складі військ німецького вермахту тривалий час перебував на території нашої країни, що дало йому змогу ознайомитись з українською топонімією.

Письменники належали до різних поколінь, писали твори в різний період з певним інтервалом у часі. Хронологічно найпершим – у 1893 році – вийшов у світ роман Карла-Еміля Францоza «За правду» («Ein Kampf um Recht»), у якому описано події середини XIX ст. Роман Йозефа Рота «Марш Радецького» («Radezkymarsch») був опублікований у 1932 році, але дія твору охоплює великий часовий простір (з 1848 року і до розпаду імперії у 1918 році). Генріх Белль описав події Другої світової війни у повоєнний час: повість «Поїзд точно за розладом» («Der Zug war pünktlich») вийшла у світ у 1949 році, а романи «Де ти був, Адаме?» («Wo warst du, Adam?») та «Груповий портрет з дамою» («Gruppenbild mit Dame») відповідно у 1951 і 1971 роках. Як бачимо, описаний період в аналізованих творах охоплює ціле століття – від 1848 року аж до середини XX ст. За цей час політична карта Європи кардинально змінювалась кілька разів. Галичина до 1918 року належала до Австро-Угорської імперії, після цього до 1939 року була частиною Речі Посполитої, а потім Східна Галичина у складі України увійшла до СРСР.

Історично склалось так, що тривалий період часу не було чітких адміністративних визначень території України. Століттями Україна перебувала у складі різних держав – Австро-Угорщини, Російської імперії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини і Радянського Союзу. Західна Україна в складі Австро-Угорщини іменувалася Галичиною і Лодомерією, а територія Закарпаття не мала навіть своєї окремої назви; жителів цього регіону називали карпатськими русинами [6, с. 14–15].

У 1922 році східна частина України увійшла до складу СРСР як союзна республіка і на картах світу з'явилися її назва та кордони у межах Союзу. Топонім *Ruthenia*, який зберігся в європейських мовах, здебільшого використовувався для позначення етносу – *Ruthenen* та її західної частини. У XV–XIX ст. в Західній Європі топонімом *Рутенія* називали спочатку Русь, а згодом й Україну від лат. *Ruteni* (похідне від кореня «рус»).

Загалом у творчості Карла-Еміля Францоza топонім *Україна* трапляється часто. Однак в аналізованому нами романі письменник частіше використовує поширений в Європі етнонім *Ruthenen*, та похідний від нього топонім *Ruthenien*: *Der Ruthene der Ebene ... ist ein reinblütiger Slawe, darum ist er fleißig, zäh und geduldig, schwer entflammt, dann jedoch stetig fortlodernd* [10, с. 26].

Етноніми українець і русин та похідні від них прикметники використовуються у романі як синонімічні: *er spricht ja nicht ruthenisch noch polnisch; die ruthenischen Bauern, die ukrainischen Bauern; das ukrainische Lied*. Зовсім інша ситуація з топонімами *die Ukraine* і *Ruthenien*. У розумінні К. Е. Францоza *Ruthenien* – хоронім, тобто назва краю. Письменник використовує його для позначення українських територій, які перебували у складі Австро-Угорщини, – Буковини, Галичини, Покуття та інших регіонів. Поняття *Україна* є для письменника значно ширшим. Україна в його розумінні – макротопонім. Це територія, яка простягається від «Дону до Дунаю», так навіть називається збірка його мандрівних нарисів («Vom Don zur Donau: neue Kulturbilder aus Halb-Asien»). У збірці новел «Євреї з Барнова» («Die Juden von Barnow») також присутній топонім *die Ukraine*. У своїх хронологічно пізніших творах, написаних у той час, коли письменник вже переселився до Берліна, К. Е. Француз використовує лише хоронім *Рутенія* і прикметник *русинський*. Очевидно, що таке іменування було традиційним на той час у Німеччині.

Те, що в кінці XIX – на початку XX ст. Галичина і Буковина у понятті середньостатистичного австрійця були Рутенією, а не Україною, знаходить своє підтвердження і в романі Й. Рота, який був написаний на півстоліття пізніше. Топонім *die Ukraine* у творі позначає конкретну частину України – на схід від Збруча. Територія, яку він описує у романі «Марш Радецького» та повістях і оповіданнях, названа *Ruthenien* або частіше хоронімом *Galizien*: *In Ewigkeit. Amen! wollte er sagen. Es waren die einzigen ruthenischen Worte, die er sprechen konnte* [11, с. 404]; *Im Korridor, vor der Tür, begann eben Onufrij, ein neues Lied auf der Mundharmonika zu blasen, das wohlbekannte Lied. »Oh, unser Kaiser ...« Die ersten ukrainischen Worte kannte Trotta nicht mehr: »Oj nasch cisar, cisarewa«. Es war ihm nicht gelungen, die Landessprache zu erlernen* [11, с. 318].

У повісті «Поїзд точно за розкладом» Г. Белль вживає топонім *die Ukraine* лише один раз, у розумінні письменника – це територія в межах Радянської України, адже солдати здебільшого починають знайомитись на війні з новою місцевістю за допомогою топографічних, а не історичних карт. У 40-х роках ХХ ст., зважаючи на політичну ситуацію у Європі, їх було багато. І Україна, яка стала ареною запеклих боїв, була позначена на всіх картах як союзна республіка, хоча й стала відомою для пересічного європейця не лише з офіційних новин, але й через гіркий військовий досвід багатьох солдатів. Натомість територію Західної України письменник неодноразово іменує *Galizien*: *Jetzt sind wir bestimmt in Galizien, so nahe an Lemberg, Lemberg ist doch die Hauptstadt von Galizien. Jetzt bin ich schon ziemlich mitten drin im Zentrum des Netzes, wo ich gefangen werden soll. Es ist nur noch eine Provinz: Galizien, und ich bin in Galizien* [6, с. 80].

Назви *Ruthenien* письменник не вживає жодного разу. Можливо тому, що вона йому невідома. У повоєнні роки цей топонім відійшов в історію у німецькомовних країнах, в тому числі і в Австрії, тому що імперії, частиною якої була Рутенія, вже теж давно не було на політичній карті Європи.

Загальновідомо, що власні назв у творі є вторинними, запозиченими здебільшого із реального ономастикону (іменника) і виконують у художньому тексті, у першу чергу, стилістичну функцію [1, с. 80]. Поетичні топоніми як засіб реалізації художнього замислу творять своє семантичне поле відносно системи дійових осіб. Вони або безпосередньо стосуються персонажа і вказують на місце його перебування, або служать орієнтиром в світі існування другорядних осіб [3, с. 6].

Літературний топос представляє собою індивідуальну авторську систему [4, с. 170]. Для кожного письменника характерне своє особливе використання топонімів та манера вписання їх у контекст [5, с. 114].

Особливістю топонімного малюнка роману К. Е. Францоza «За правду» є поєднання реальних і фіктивних онімів. Як правило, у центрі твору ядром топонімів першого плану виступають фіктивні топоніми, у першу чергу ойконіми: *Bossowka, Ridowa, Solince*. А фоном для творення дійсності служать реальні ойконіми: економічні і культурні центри Галичини і Буковини *Lemberg, Czernowitz* та менші містечка *Kolomea, Kotzman, Stanislaw, Tschortkiw, Zablotow*, ороніми *Cecina, die Karpaten, der Schwarze Berg (Czernahora)*, гідроніми *der Czeremosz, die Czerniawa, die Donau, der Dnestr, der Pruth, der Sereth, der Theiß* тощо. Окрім фіктивних назв сіл К. Е. Француз згадає в романі ще один вже доволі відомий фіктивний ойконім *Barnow*, який письменник вже використав раніше в новелі «Die Juden von Barnow». Загальновідомо, що ця назва служить заміною для найменування його рідного міста Чорткова.

Найбільшим за обсягом є топонімікон роману-саги «Марш Радецького», оскільки дія твору охоплює різні регіони імперії впродовж великого часового періоду, однак українських назв у цьому переліку відносно небагато. У романі Й. Рот використовує прийом онімного або швидше топонімного ребуса – він жодного разу не називає місто Броди, в якому відбувається основна дія роману, хоча натяк на містечко доволі красномовний: *Er entschied sich für das Jägerbataillon, das nicht weiter als zwei Meilen von der russischen Grenze stationiert war; die letzte östliche Bahnstation der Monarchie* [11, с. 158]; *Ort von zehntausend Einwohnern. Er hatte einen geräumigen Ringplatz, in dessen Mittelpunkt sich seine zwei großen Straßen kreuzten... Die eine führte vom Bahnhof zum Friedhof. Die andere von der Schloßruine zur Dampfmaschine* [11, с. 159].

Письменник ретельно, до дрібниць описує вулиці міста, які були популярними серед австрійських офіцерів, вокзал, ресторан, відомі будівлі: *Die Kaserne lag hinter dem Stadtpark. Links neben der Kaserne war das Bezirksgericht, ihr gegenüber die Bezirkshauptmannschaft, hinter deren festlichem und baufälligem Gemäuer lagen zwei Kirchen, eine römische, eine griechische, und rechts ab von der Kaserne erhob sich das Gymnasium* [11, с. 163].

Навіть села і містечка навколо самого місця дії описані доволі детально, хоча деякі також «зашифровані». *In der Nähe lag das Dorf Burdlaki, die Heimat Onufrijs. In dem Dorfe Z., nicht mehr als zehn Meilen von der russischen Grenze entfernt, bereitete man ihm sein Quartier in einem alten Schloß* [11, с. 274]. Зацікавлений читач легко впізнає за цими описами і знайде на карті село Бордуляки та містечко Золочів із його замком.

Як стверджує Ю. Карпенко, «топонімічна система – це завжди територіальна система» [1, с. 4]. Г. Белль майже у всіх своїх романах, присвячених Другій світовій війні, активно вживає

українську топонімію. У повісті «Повість точно за розкладом», яка описує події на території України, всі топоніми переднього плану українські. Це хороніми *Bukowina, Galizien, Krim*, де якраз і відбувалась дія роману; ойконіми *Czernowitz, Cherson, Kertsch, Kolomea, Nikolajew, Otschakow, Perekop, Stanislaw, Struj* чітко окреслюють територію півдня України, а оронім *Karpaten* та гідронім *Ssiwasch* слугують західною і східною межею цієї території. У романі «Gruppenbild mit Dame» письменник використав вже іншу групу топонімів *Kriwoi Rog, Uman, Gaisin, Winniza, Schmerinka, Proskurow*. Отож за сюжетом цього твору маршрут німецьких вояків пролягає дещо північніше. Роман «Де ти був, Адаме?» описує військові дії уже в Східній Європі, але у топонімах заднього плану ми знову бачимо два українських: нікому невідоме село *Bjeljogorsche*, яке є дуже важливим для головного героя твору, та галицьку метрополію *Lemberg*. І навіть у романі «Дім без господаря», який змальовує переживання овдовілої у війну жінки, лейтмотивом всього твору стала фраза про її загиблого десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом чоловіка. Ретельно дібрані Г. Беллем топоніми до кожного твору немовби слугують наочною ілюстрацією до відомого твердження: «топоніми формують простір роману, немов би створюють контурну карту, на яку потім накладається дія» [2, с. 6].

Графічне оформлення топонімів є також своєрідним для кожного письменника і подає реальну картину української історії у час написання твору. Графічна та фонетична форма відповідної географічної назви повністю відповідає законам тієї мови, яка була державною у той чи інший період. Так, у романах «Марш Радецького» та «За правду» більшість українських ойконімів подані у німецькому варіанті, як представлено на німецьких картах: *Czernowitz, Kolomea, Kotzman, Lemberg, Lubkowitz*. Інші назви, що іменують менші містечка і села, передані польськими графічними формами: *Chorostkow, Tarnopol, Zablotow* або румунськими: *Kalinsti*. У творах Г. Белля всі українські топоніми подані у російській транскрипції: *Kriwoi Rog, Gaisin, Winniza, Proskurow*.

Як бачимо, ономастикон літературного твору може стати об'єктом дослідження не лише літературно-художньої але й історичної ономастики. Порівняння топонімів *Ruthenien* та *die Ukraine*, вжитих у різний час та в різних творах, служить прекрасною ілюстрацією того, як впродовж століття в німецькій мові змінювались традиції називання українських земель, держави та етносу. Українські топоніми виступають у кожному творі у різній графічній формі, типовій для мови тодішньої держави і служать прекрасним фоном для дії роману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко Ю. О. Специфика имени собственного в языке и речи / Ю. О. Карпенко // Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences. – Warsaw. – Krakow, 1981. – V. 1. – P. 79–89.
2. Карпенко Ю. О. Топонімічна система і системність топонімії / Ю. О. Карпенко // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Київ: Наукова думка, 1967. – Вип. 2. – С. 3–12.
3. Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів В. Винниченка: автореферат дис. ...канд. філол. наук / Г. П. Лукаш. – Донецьк, 1997. – 18 с.
4. Лукаш Г. П. Структура онімних полів художнього ономастикону / Г. П. Лукаш // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк, 1994. – Вип. 1.14. – 170 с.
5. Немировская Т. В. Некоторые проблемы литературной ономастики / Т. В. Немировская // Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. науч. трудов. – Киев: УМК ВО, 1988. – 260 с.
6. Фененко М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка / М. В. Фененко. – Київ: Рад. школа, 1965. – 128 с.
7. Böll H. Der Zug war pünktlich. Erzählung / H. Böll. – München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 2001. – 138 S.
8. Böll H. Wo warst du, Adam?: Roman / H. Böll. – Leipzig und Weimar: Gustav Kiepenheuer Verlag, 1989. – 176 S.
9. Böll H. Gruppenbild mit Dame: Roman / H. Böll. – Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1976. – 400 S.
10. Franzos K. E. Ein Kampf ums Recht / K. E. Franzos. – Berlin: Verlag Neues Leben, 1970. – 413 S.
11. Roth J. Radetzky Marsch / J. Roth. – Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1989. – 448 S.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2017 р.